

ДИДАКТИЧНИЙ ПРИНЦИП СИСТЕМНОСТІ В ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ГІМНАЗІЙНІЙ ОСВІТІ (КІНЕЦЬ ХІХ–ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Наталія Рибалко

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Анотація:

У статті розкрито проблему реалізації дидактичного принципу системності в організації навчання іноземних мов у вітчизняній гімназійній освіті (кінець ХІХ – початок ХХ століття). Проаналізовано навчальні плани, наведено їх фрагменти, що містять розподіл годин на вивчення давніх і нових іноземних мов. Представлено дані про дискусії щодо вивчення іноземних мов, а також ключові постанови й програмні вимоги, згідно з якими відбувалось реформування організації навчання іноземних мов у гімназійній освіті в досліджуваний період. Висвітлено основні положення щодо правил проведення екзаменів у гімназіях, наголошено на труднощах навчання іноземних мов наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. На підставі аналізу історичних матеріалів доведено, що реалізація дидактичного принципу системності у викладанні іноземних мов у зазначений період спиралась на триаду: «планування – організація – контроль».

Ключові слова:

навчання іноземних мов; гімназійна освіта; учнівська молодь.

Аннотация:

Рыбалко Наталия. Дидактический принцип системности в организации обучения иностранным языкам в отечественном гимназическом образовании (конец XIX – начало XX века).

В статье раскрыта проблема реализации дидактического принципа системности в организации обучения иностранным языкам в отечественном гимназическом образовании (конец XIX – начало XX века). Проанализированы учебные планы, приведены их фрагменты, содержащие распределение часов на изучение древних и новых иностранных языков. Представлены данные о дискуссиях, касающихся изучения иностранных языков, а также ключевые постановления и программные требования, согласно которым осуществлялись реформы в организации обучения иностранным языкам в гимназическом образовании в исследуемый период. Определены основные положения относительно правил проведения экзаменов в гимназиях, отмечены сложности в обучении иностранным языкам в конце XIX – в начале XX века. На основании анализа исторических материалов доказано, что реализация дидактического принципа системности в преподавании иностранных языков в данный период опиралась на триаду: «планирование – организация – контроль».

Ключевые слова:

изучение иностранных языков; гимназическое образование; учащаяся молодежь.

Resume:

Rybalko Nataliia. The didactic principle of systematicity in the organization of foreign languages teaching in domestic grammar school education (the end of the 19th century - the beginning of the 20th century).

The article reveals the problem of introducing the didactic principle of systematicity in the process of teaching foreign languages at domestic grammar schools. Some debatable issues in the process of teaching foreign languages are considered in the historical aspect. The curriculum and educational requirements to students of domestic grammar schools have been analyzed. The author determines the main problems connected with the specifics of teaching foreign languages by foreign teachers during the period under investigation (the end of the 19th century – the beginning of the 20th century).

The author gives fragments of the curricula, where the hours are distributed to learning ancient and new foreign languages. The article contains key regulations and program requirements, according to which the reforms were carried out in teaching foreign languages at grammar schools during the period under consideration.

Based on historical information and normative documentation study, the author singles out the triad that formed the basis for the didactic principle of systematicity "planning-organization-control" in the historical and pedagogical aspect. The article highlights the significant role of gradual transition from the lower levels of learning to the upper ones, emphasizes the gradualness in learning certain topics.

The main differences in teaching foreign languages at male and female grammar schools at that period have been shown, as well as difficulties at examinations. The author reveals the main regulations concerning the rules for arranging examinations at grammar schools and draws attention to the difficulties in teaching foreign languages there.

The analysis of scientific sources shows that the historical and pedagogical aspect of teaching foreign languages (Latin, Greek, French and German) was primarily aimed at learning the teaching methods, while the didactics of teaching foreign languages itself, its fundamental basis, was not reconsidered in the light of those democratic changes that are taking place in the system of education today.

Key words:

learning of foreign languages; grammar school education; learning youth.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні активно відроджуються різні типи середніх навчальних закладів, зокрема й гімназії, у яких учні активно вивчають декілька іноземних мов. Особлива увага в цьому процесі приділяється педагогічним принципам, новітнім формам і методам навчання. Логічно припустити, що виконання нових завдань щодо організації навчання іноземних мов було б неможливим без глибокого, детального осмислення всіх етапів розвитку вітчизняної гімназійної освіти. Вивчаючи досвід викладання іноземних мов у минулому, аналізуючи процес становлення

системи іншомовного навчання в історично-педагогічному аспекті, доходимо висновку про необхідність проведення освітніх реформ з позитивними результатами, що впливатимуть на розвиток нинішнього молодого покоління. Так, О. Мисечко наголошує на тому, що сучасний період (90-ті рр. ХХ – початок ХІХ ст.) є таким, у якому вчені переосмислюють історико-педагогічний процес з нових національно-демократичних позицій [6, с. 475].

Ця обставина актуалізує об'єктивну потребу в осмисленні одного з дидактичних принципів, що впливає на організацію навчання іноземних

мов, – принципу системності. У цьому аспекті слушною є думка Л. Москальової щодо важливості побудови системного навчання в сучасних умовах: «багатогранність освітніх моделей, мозаїчність, мультикультурність, поліконфесійність нашого суспільства сьогодні має розширювати культурні, релігійні й академічні свободи, але серед цього розмаїття молодій людині потрібно навчитись вибирати, ким бути й що робити, як створити образ власного “Я”» [7, с. 84].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні розвідки щодо організації роботи гімназій наприкінці XIX – на початку XX століття належать різним ученим. Так, О. Прищепа досліджував загальні питання впливу вітчизняних гімназій на розвиток культури населення [17]; О. Сутула вивчала питання організації навчання в гімназіях латинської мови [20], В. Сіка [19] визначила місце іноземних мов у навчальних планах гімназій Закарпаття (друга половина XIX – перша половина XX століття). Питання підготовки вітчизняного вчителя іноземних мов в історіографічному руслі розглянуто в роботі О. Мисечко [6], систему як базисну категорію методики навчання іноземних мов – у роботі В. Плахотник [14]. У цих та інших сучасних наукових працях українські вчені доходять висновку, що стійка історіографічна традиція системного вивчення проблеми організації навчання іноземних мов у вітчизняних гімназіях ще не склалась. Унаслідок цього сам стан науково-історичної розробки питання залишається позаду сучасної суспільної потреби – переосмислення досвіду навчання іноземних мов з нових позицій, позицій становлення нашої країни як держави, що має орієнтацію на якість освіти, зокрема й удосконалення системи навчання іноземних мов.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз проблеми реалізації дидактичного принципу системності в організації навчання іноземних мов у вітчизняній гімназійній освіті (кінець XIX – початок XX століття) на основі навчальних планів, що містять розподіл годин на вивчення давніх і нових іноземних мов, а також на основі постанов і програмних вимог, згідно з якими здійснювались реформи в організації навчання іноземних мов у гімназійній освіті в цей період.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні можемо констатувати вагомий результати в методиці навчання іноземних мов, але, як зауважував ще М. Ляховицький, основним її недоліком є прагнення педагогів упроваджувати в роботу з учнями різні поради й рекомендації, що мають сприяти на практиці

успішному навчанню. Не відкидаючи важливості вдосконалення різних підходів, форм, методів і прийомів у вивченні іноземних мов, учений наполягав на потребі розгляду наявних фундаментальних досліджень [5], у яких теоретичною базою постає теорія систем.

Реалізацію дидактичного принципу системності у викладанні іноземних мов вбачаємо в поступовому переході від нижчих до вищих шаблів навчання, у дотриманні принципу наступності у вивченні певних тем за допомогою програмного матеріалу, а також у забезпеченні логічного зв'язку отримуваних знань, завдяки плануванню.

Питання планування навчальних годин, які відводились на вивчення іноземних мов у гімназії, наприкінці XIX – на початку XX століття були дискусійними. Обсяг курсів і програми окремих дисциплін визначались міністром народної освіти, що зазнавало гострої критики. Як йшлося в журналі «Вісник Європи», представники Міністерства народної освіти під час розробки реформи, що мала б змінити характер освіти всієї держави, розробили проект без сторонньої допомоги й без обговорення з боку представників навчальних закладів: «представників від інших, хоча б теж навчальних відомств, воно [Міністерство народної освіти – прим. автора] не кликало, на розгляд суспільства воно своїх проектів не посилало, та й в самому собі знайшло можливим обмежитись сонетами власних чиновників, так що питання навчальне й було розв'язано без участі вчених» [22, с. 862].

Планування годин для вивчення іноземних мов у чоловічих і жіночих гімназіях було неоднаковим. Так, згідно з Уставом гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти (1871 р.), учні вивчали такі іноземні мови, як: латинь, грецька, французька та німецька. При цьому викладання грецької мови в гімназії вводилось згідно з Уставом, лише якщо були підготовлені здібні вчителі. Якщо вводилася грецька мова, то обов'язковим було вивчення лише однієї нової мови – або французької, або німецької [21, с. 21]. Також Устав передбачав погодинний розподіл предметів у двох варіантах: з вивченням грецької мови й без вивчення грецької мови. Наведемо фрагменти навчальних планів у таблицях (див. табл. 1, табл. 2).

Порівнявши таблиці, можемо констатувати, що вивченню латинської мови відводилась найбільша кількість годин як у гімназіях, де вивчалась грецька мова, так і в тих, де грецька мова не вивчалась. Важливою була примітка до навчальних планів, що стосувалась вивчення іноземних мов: «У 1 та 2 класах гімназій і прогімназій з обома давніми мовами, – йшлося

у примітці, – у ті дні, у які призначено по два уроки на латину, один з цих уроків використовується для вправлення учнів у пройденому й на їхню кращу підготовку до подальших уроків» [21, с. 30]. Щодо вивчення нових мов у гімназіях з двома давніми мовами,

то Уставом було передбачено, що учні за бажанням могли вивчати і німецьку, і французьку. Однак тим, хто не встигав з обов'язкових предметів, такої можливості не надавалось.

Таблиця 1

Розподіл годин на вивчення іноземних мов у гімназіях Міністерства народної освіти в 1871 р.

Предмети	Класи							
	Підготовчий клас	1	2	3	4	5	6	7 (2 роки)
Латинська мова	-	8	7	5	5	6	6	6
Грецька мова	-	-	-	5	6	6	6	6 (7)
Французька або німецька мова	-	-	3	3	3	3	3	2

Таблиця 2

Розподіл годин на вивчення іноземних мов у гімназіях Міністерства народної освіти в 1871 р. (де не введено грецької мови)

Предмети	Класи							
	Підготовчий клас	1	2	3	4	5	6	7 (2 роки)
Латинська мова	-	6	6	6	6	6	6	6 (7)
Французька мова	-	-	4	3	4	4	4	4
Німецька мова	-	-	-	4	4	4	4	4

Зауважимо, що серед учених цей документ спричинив палкі дискусії. Зокрема вказувалось на те, що зміни в класичних гімназіях полягали лише в тому, що вони почали найменуватись як гімназії й відрізнялись тим, що були введені додаткові години для вивчення давніх мов. Автори полемічної статті наголошували на тому, що в класичних гімназіях була й залишається лише формальна освіта, що породжує формально розвинених учнів, які не адаптовані до сучасного життя й становлять дійсну загрозу насамперед для себе й для життя в суспільстві. При цьому автори бажали Міністерству народної освіти знайти для виконання проекту дійсно гарних учителів давніх мов і при тому не іноземців: «Виписати вчителів німців і чехів, – йшлося в статті, – звісно, легко, але це не буде сприяти успішному навчанню, оскільки ті та інші будуть пояснювати латину та грецьку мову німецькою, а німецької мови тепер, згідно з уставом, у гімназіях не будуть вчити взагалі» [10, с. 825]. Автори статті вважали також, що оскільки учні можуть обирати для вивчення лише одну нову іноземну мову, то більшість з них обиратиме французьку, якщо взагалі можна буде вчити нові іноземні мови за зміненими правилами. Вони писали: «сума обов'язкових на тиждень уроків у вісім років гімназійного курсу налічує з латинської мови 49 замість 34-х, і грецької 35 замість 24-х, не кажучи про те, що грецьку мову запропоновано вести в усіх, без винятку, гімназіях. Учні гімназій, починаючи з 1-го класу,

будуть вивчати щодня або майже щодня (від 5-ти до 8-ми на тиждень) один урок з латини, а починаючи з 3-го класу, також щодня або майже щодня – урок з грецької. І оскільки давні мови прямо названі головними предметами навчання, то зрозуміло, що щоденні зусилля учнів будуть безпосередньо спрямовані на них» [10, с. 825–826]. Авторів дуже непокоїло те, що нові іноземні мови будуть вивчатись лише 2-3 уроки на тиждень. Вони підкреслювали, що давні мови будуть займати весь навчальний процес: з 206 тижневих уроків, у всіх 8-ми класах узятих, 84 уроки буде відводитись на грецьку й латину, а 19 уроків – на нові іноземні мови [10, с. 826].

Згідно з Положенням про жіночі гімназії і прогімназії, що набуло чинності від 26 травня 1869 року, гімназії налічували сім класів з річним курсом; при кожній гімназії був восьмий, педагогічний клас [3, с. 28]. Вивчення нових іноземних мов (німецької і французької) у жіночих гімназіях було необов'язковим [4, с. 40].

Однак відомо, що особливу увагу Міністерство народної освіти приділяло Маріїнінському жіночому училищу в м. Вільно й жіночому училищу графа Д. Н. Блудова в м. Острог Волинської області [3, с. 29]. У цих училищах викладались Закон Божий, церковнослов'янська мова, руська (російська) мова, словесність і коротка історія руської (російської) літератури з нарисами іноземних літератур, географія, руська (російська)

та загальна історія, поняття про головні фізичні явища, французька мова, педагогіка, чистописання, рукоділля, музика й спів (церковний). У разі закінчення повного курсу дівчата могли отримати звання домашньої вчительки.

Вивчення нових мов, як уже зазначалось, в інших жіночих училищах було необов'язковим, але 25 листопада 1873 року вийшла постанова «Про введення в курс жіночих гімназій і прогімназій Варшавського навчального округу обов'язкового викладання двох нових іноземних мов». А вже за рік, 13 серпня 1874 року, була введена в дію постанова «Про введення викладання латинської та грецької мов і педагогіки в курс жіночих гімназій як необов'язкових предметів для бажаючих» [3, с. 43].

У цій постанові йшлося про те, що необхідно в жіночих гімназіях ввести для вивчення хоч б одну з давніх мов, але лише для охочих і з волі їхніх батьків. Тоді дівчата, які пройшли такий курс, змогли б з «більшою користю для себе й для суспільства служити справі навчання юнаків, які прагнули вступити в чоловічі гімназії та прогімназії» [4, с. 192]. У постанові також йшлося про те, що багатьом юнакам у прийомі до гімназій і прогімназій було відмовлено, адже нижчі класи були переповнені, і саме тому нагальною ставала справа підготовки домашніх вчительок давніх мов.

Підкреслимо, що зміст гімназійних курсів, як зауважували автори журналу «Вісник Європи»,

не відповідав вимогам суспільства. Ці заняття привчали лише до постійного повторення за вчителем мовних форм, які вже є не раціональними, а навпаки, мертвими. Це, звісно, не розвивало творчого мислення, а натомість привчало учнів до пасивного сприйняття матеріалу. Таке навчання відривало учнів від справжніх потреб і негативно впливало на їхнє подальше життя: «Нехай це будуть класичні гімназії, з курсами, що придатні до філологічних курсів університетів. Але такі заклади за спеціальністю, що досить обмежені в їх призначенні, мають вважатись «спеціальними» училищами. Чого ж немає підготовчих училищ для філологів? Але коли кожній молодій людині, якій у житті припаде бути землеробом, купцем, солдатом, чиновником, фабрикантом, лікарем, юристом, одним словом, ким завгодно, тільки не філологом за ремеслом, бажають виховувати до 17-ти і 18-ти років так, як би вона готувалась лише у філолога за ремеслом, то це є штучним спотворенням життя» [8, с. 825].

У 1874 році Міністерством було видано розпорядження про «Порядок навчання», першим пунктом якого була таблиця, що містила планування годин на вивчення різних предметів. Для нашого дослідження важливим є розподіл годин на вивчення іноземних мов (як необов'язкових предметів), презентований у двох варіантах.

Розподіл годин наведемо в таблиці (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Кількість уроків іноземних мов на тиждень у жіночих гімназіях і прогімназіях
Міністерства народної освіти**

Предмети	Класи							Разом
	1	2	3	4	5	6	7	
Варіант А								
Німецька мова	5	5	4	3	4	3	2	26
Французька мова	5	5	4	3	4	3	2	26
Варіант Б								
Одна з нових іноземних мов	5	5	4	3	4	3	2	26
Латинська мова	6	6	6	5	5	5	5	38
Грецька мова	-	-	5	5	6	5	6	27

Перший варіант передбачав вивчення німецької та французької мови, тоді як другий – вивчення однієї з нових мов разом з латинською та грецькою мовами. Як свідчать дані таблиці, розподіл годин на вивчення нових мов був однаковим і становив разом 26 годин на вивчення кожної з мов (за першим варіантом). Другий варіант за обсягом був набагато більшим: на вивчення давніх мов відводилось разом більше годин (на латинську мову – 38 годин і на грецьку – 27 годин), ніж на одну з нових мов – лише 26 годин.

У примітках до цього розподілу годин зазначалось, що викладання латинської мови однієї або латинської і грецької мов разом вводиться для охочих за клопотанням піклувальних рад гімназій і з дозволу піклувальника навчального округу [4, с. 180].

У 1875 році вийшла постанова «Про порядок уведення необов'язкових предметів у жіночих гімназіях і прогімназіях Міністерства народної освіти» (№№ 3376-3378), у якій також певну увагу було приділено планомірному вивченню іноземних мов. Особливо в постанові наголошувалось на вивченні латинської мови.

Зокрема йшлося про те, що учениці можуть обирати не лише варіанти (А) або (Б), а й окремі предмети з кожної групи: «...учениці можуть вивчати, – пояснювалось у документі, – одну латинську мову без грецької й у той же час дві нових мови – французьку й німецьку або одну з них» [4, с. 193]. Для більш зручного планування пропонувалось зводити класи для вивчення іноземних мов і зводити уроки.

У контексті теми дослідження необхідно звернути увагу й на навчальний план нових іноземних мов для жіночих гімназій [4, с. 247].

Навчання іноземних мов, як наголошувалось у цьому документі, впливає на розумовий розвиток учениць гімназій і, разом з цим, надає можливість ознайомитись з літературними творами інших народів. Від учениць вимагалось розуміння нескладних історичних творів, уміння перекладати без грубих помилок (синтаксичних, етимологічних) з російської мови на французьку або німецьку. Для перекладу передбачалось використовувати статті історичного змісту й тексти-розповіді. Оскільки дівчата могли в майбутньому стати гувернантками в приватних будинках, то від них також вимагалось уміння висловлювати власну думку хоча б однією з нових мов. Для досягнення цієї мети дівчата мали розмовляти з начальницею гімназії та класними дамами іноземними мовами [4, с. 247].

Грамматичний матеріал, різні види практичних вправ і сам спосіб викладання нових мов детально було висвітлено в навчальному плані викладання нових мов у чоловічих гімназіях. Різницю Міністерство народної освіти вбачало в розподілі навчального матеріалу, що був складений для жіночих гімназій. У документі зазначалось: «а) Оскільки в жіночих гімназіях на навчання іноземних мов у 1-му та 2 класах надається по 5 уроків на тиждень, то вся етимологія з супутніми практичними вправами може бути пройдена в цих двох класах. б) Прості синтаксичні вказівки в чоловічих гімназіях розпочинаються вже з 2-го класу, а в подробицях синтаксис закінчується в 4-му. Оскільки головні синтаксичні пояснення необхідні на початку практичних вправ, то в такому разі їх роблять уже в першому класі, а весь синтаксис закінчується також у 6-му класі. в) Збільшення кількості уроків, порівняно з чоловічими гімназіями, у 3-х і 5-х класах відкриває викладачу повну можливість проводити справу навчання одночасно і теоретично, і практично, обираючи з граматики для кожного класу те, що... відповідає віку й ступеню розвитку дівчат. г) Було б надто бажаним, щоб дівчата в 6-му та 7-му класах могли ознайомитись з деякими віршованими творами французької або німецької літератури, при чому мають бути їм повідомлені

відповідною мовою біографічні відомості про автора й ті історичні дані, що необхідні для правильного розуміння твору, що вивчається» [4, с. 247].

У 6-му й 7-му класах дівчата мали вже виконувати вправи – складати прості листи й твори на побутові теми тією іноземною мовою, яку вони вивчають. Підкреслимо, що до викладача нових іноземних мов висувались вимоги щодо привчання від самого початку дівчат на слух до французької та німецької мов. Вказувалося на те, що коли викладач буде впевнений у тому, що дівчата розуміють мовлення, він має розпочинати говорити з ними лише французькою або німецькою.

Звернемо також увагу на особливості навчального плану давніх класичних мов. Викладачі давніх мов мали керуватись навчальним планом для чоловічих гімназій і пояснювальною запискою до нього. У жіночих гімназіях були деякі відмінності. Зокрема, на вивчення латинської мови, що викладалась у нижчих двох класах, на письмові вправи відводилось не по 2 уроки, як у чоловічих гімназіях, а по 1 уроку на тиждень. У 4-му класі на читання Цицерона відводилось по 1 уроку в кожному півріччі, а читання Тита Лівія переносилось винятково на 7-й клас з наданням на вивчення його творів по 1 уроку на тиждень. У 5-му класі на читання відводилось також по 1 уроку (у першому півріччі – твори Цезаря або Саллюстія, у другому – Цицерона). Стосовно вивчення грецької мови в жіночих гімназіях були такі відмінності: у 4-му класі почергово на один тиждень припадало по 2 уроки на читання грецької хрестоматії або Ксенофонта, а на другий тиждень – 1 урок на це читання й 1 – на виконання письмових вправ; у 6-му класі впродовж навчального року дівчата мали читати по 1 уроку *Memorabilia* Ксенофонта; у 7-му класі потрібно було вже читати Геродота по 2 уроки та Іліаду по 3 уроки на тиждень, тоді як один урок – виконувати усні та письмові вправи з синтаксису [4, с. 248].

Зауваження до розподілу годин, початку вивчення іноземних мов і самих програмних вимог у гімназіях містились в аналітичних доповідях того часу з посиланнями на звіти Міністерства народної освіти. Один з таких звітів стосувався зафіксованої в 1877 році тенденції до суттєвого зменшення кількості учнів гімназій. Майже половина учнів того часу не могла довітись до 4 класу. Ураховуючи таку тенденцію, вчені відстоювали думку про те, що значну частину часу, що відводилась на вивчення в нижчих класах гімназій на вивчення давніх іноземних мов, можна було б приділити детальному ознайомленню хоча б з однією новою мовою – німецькою або

французькою, а практика надалі могла б доповнити отримані учнями відомості. Отже, у суспільстві, замість «недоука» хоча б і в давніх мовах, були б корисні діячі: «Ось чому не можна не погодитись, що гімназії набагато краще задовольняли б тим потребам, які позначаються самим досвідом, якби вивчення древніх мов у них розпочиналось з 4-го класу ... Тоді б діти, віддані в гімназії лише на три роки, могли б використати цей час з більшою користю, а іншим для вивчення древніх мов все-таки залишалось би досить часу з 4-го класу» [11, с. 326].

У 1880 році вийшло доповнення й роз'яснення до Правил, ухвалених 31 серпня 1874 року, щодо програм, навчальних планів і таблиць кількості тижневих уроків у жіночих гімназіях і прогімназіях. Перше питання, стосовно якого Міністерство народної освіти надавало роз'яснення, було присвячено організації викладання іноземних мов у гімназії. Це питання було сформульовано так: «1) Чи можна з числа необов'язкових предметів, зазначених у таблиці 31-го серпня 1874 р., обмежитись уведенням однієї тільки стародавньої або однієї нової іноземної мови, або необхідно вводити раптом обидві – французьку й німецьку, латинську та грецьку?» [18, с. 94]. Міністерство роз'яснило, що перепон не може бути, підкреслюючи при цьому залежність уведення викладання іноземних мов від стану фінансування гімназії [18, с. 96].

Учителі іноземних мов у жіночих гімназіях під час організації викладання нових іноземних мов – французької та німецької – мали користуватись спеціальним навчальним табелем, де нормування навчальних годин було таким: один урок дорівнює одній годині. Загалом заняття в жіночих гімназіях, згідно з цим табелем, розпочинались о 9 годині й закінчувались о 14.30 або о 15 годині. Табелі розпочинався з 7-го класу, а закінчувався 1-им класом. Тобто, навчання в гімназії розпочиналось не з 1-го, а з 7-го класу. У сьомому класі на вивчення французької мови виділялось 6 годин, а на німецьку – 2 години. У шостому класі, як і в сьомому, на вивчення французької було відведено 6 годин, тоді як на вивчення німецької мови – 3 години. Загальний зміст навчання був визначений для учениць як для сьомого, так і для шостого класу так: «1) читання і точний переклад на російську мову легких за обсягом і змістом статей французькою та німецькою мовами; 2) зворотний переклад цих статей з російської на іноземні мови; 3) складання нових фраз з того запасу слів і зворотів, який учениці набули під час перекладу; 4) практичне ознайомлення

учениць з формами відмінювання, дієвідмінювання та ступенів порівняння» [18, с. 75].

У 5-му класі на вивчення французької мови, згідно з табелем, виділялось 4 години, тоді як на німецьку – 5 годин. Основні вимоги до викладання мали такий вигляд: «Етимологія обох мов у порівнянні з етимологічними властивостями російської мови. Читання статей іноземними мовами, поєднане з точним перекладом російською. Переклад з російської на іноземні мови» [18, с. 75].

У 4-му класі учениці вивчали французьку мову 3 години на тиждень, а німецьку – 4 години. Вони засвоювали синтаксис обох іноземних мов у порівнянні з синтаксичними особливостями російської мови. Також продовжували виконувати практичні вправи, як і в попередньому, 5-му класі, однак до таких вправ додавались твори на теми, що пропонували самі вчителі.

У 3-му класі учениці вивчали і французьку, і німецьку мови по 3 години на тиждень, виконуючи всі ті вправи, які робили в попередньому навчальному році.

У 2-му та 1-му класах розподіл годин на вивчення французької та німецької мов був однаковим – по 3 години на тиждень. Програмний зміст, на відміну від попередніх класів, значно змінювався. Так, дівчата мали вже читати й практично аналізувати цілі літературні твори або їх великі уривки, які могли, з одного боку, слугувати взірцями чистої літературної мови, а з іншого – сприяти їх логічній, естетичній і моральній освіті. Також учениці мали писати твори на теми, що пропонувались учителями [18, с. 75].

Підкреслимо, що деякі вчителі, які навчали учнів іноземних мов у гімназії, були іноземцями, а деякі з них – особами з сімей іноземців. Про це не раз наголошувалось у законодавчих документах щодо прав іноземців, які мають звання вчителя. Склад вчителів іноземних мов зафіксовано також і в статистичних збірниках. Так, у збірнику, що містив інформацію про склад вчителів у чоловічій гімназії у Волинській губернії (1890 рік) натрапляємо на такі відомості: «Викладачі ... давніх мов – статський радник Григорій Гаврилович Левандовський, статський радник Франц Федорович Зентфлебен, статський радник Косьма Тимофійович Мурковський, надвірний радник Євген Миколайович Зеленецький, колезький радник Михайло Васильович Введенський, надвірний радник Василь Миколайович Булгаков, надвірний радник Іван Якович Самойлов ... німецької мови – статський радник Богдан Іванович Зіфферман, французької мови – статський радник Віктор Вікторович Гюгнен...» [13, с. 24].

У 1893 році вийшло Положення про чоловічі й жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти, згідно з яким вносились певні зміни в процес викладання іноземних мов. Наголосимо, що мету гімназії вбачали в наданні юнацтву загальної освіти та підготовки його

для вступу до університетів або інших вищих спеціальних закладів [12, с. 5–6]. Разом з Положенням, була надана таблиця кількості тижневих погодинних уроків, з якої для нашого дослідження інтерес становить розподіл годин на вивчення давніх і нових іноземних мов.

Таблиця 4

Розподіл годин на вивчення іноземних мов у чоловічих гімназіях у 1893 р.

Предмети	Класи								
	Підготовчий клас	1	2	3	4	5	6	7	8
Німецька мова	-	-	3	3	3	3	3	2	2
Французька мова	-	-	3	2	3	3	2	3	3
Латинська мова	-	6	6	5	5	5	5	5	5
Грецька мова	-	-	-	4	5	6	6	6	6

Важливим для організації системності у вивченні іноземних мов було і положення про те, що уроки французької та німецької мов мали розподілятися так, щоб ті, хто хоче вивчати нові мови, могли їх вивчати разом. Але тим учням, які не встигали з обов'язкових предметів, вивчення двох мов було заборонено [12, с. 8].

Викладачі іноземних мов, згідно зі статтею №1516 від 1893 року, мали обиратись не начальниками гімназій як законовчителі, а піклувальником навчального округу за його власним вибором або за поданням керівництва гімназії. Учителі повинні були отримати атестати про закінчення повного університетського курсу й скласти іспит [4, с. 52]. У роботі М. Ошаніна натрапляємо на інформацію про те, що кандидатами на посаду вчителя німецької і французької мов могли бути особи, які не закінчили повний курс університету, але склали іспит на звання вчителя нових мов у гімназії [12, с. 18]. Також маємо й законодавче підтвердження того, що, на відміну від викладачів різних предметів гімназії, викладачами нових іноземних мов могли стати особи, що отримали звання домашніх вчителів з цих предметів [12, с. 19].

Отже, у цей період розбудовувалась певна система з вимогами до організації навчання іноземних мов з певними особливостями в чоловічих і жіночих гімназіях, що зумовило появу нових ідей, які втілювались у ряд законотворчих ініціатив і педагогічних експериментів.

Так, у 1893 році комісією кн. Волконського було розроблено ряд проектів положень, серед яких – Положення про вищі жіночі курси нових іноземних мов [3, с. 23]. Представники Міністерства розуміли, що необхідно мати певну систему в навчанні й викладанні іноземних мов, зокрема німецької та французької. Водночас, у цей період саме навчальна частина жіночих гімназій мала серйозні недоліки. Так, наприклад,

викладання велось учителями чоловічих гімназій і повітових училищ за маленьку плату, а самі навчальні плани не були адаптовані до майбутнього призначення дівчат, які, відповідно до мети гімназії, мали отримати релігійне, моральне й розумове виховання як майбутні матері сімейств. Слід також підкреслити, що давні мови в жіночих гімназіях не вивчались, що було суттєвою різницею між чоловічими та жіночими гімназіями.

У 1901 році в доповіді міністра народної освіти ген.-ад'ют. Ванновського було зазначено про численні клопотання з боку начальників навчальних округів щодо залучення жінок до викладання французької і німецької мов у жіночих гімназіях, що було зумовлено, крім браку викладачів-чоловіків з відповідним освітнім рівнем, також і поодинокими випадками допущення жінок до викладання іноземних мов. З цього року жінкам, які мали звання домашньої вчительки, було дозволено викладати в гімназіях французьку та німецьку мови [4, с. 93].

З 1901 року в плануванні годин на вивчення іноземних мов відбулись відповідні зміни, згідно з якими в деяких гімназіях викладання стародавніх мов було залишено як обов'язкове. В інших гімназіях ці мови замінялись іншими предметами. Так, у Циркулярній пропозиції міністра народної освіти піклувальникам навчальних округів на 1905-1906 роки заявлений план навчання для окремих чоловічих гімназій, у яких значне місце відводилось вивченню іноземних мов – як давніх, так і нових. Наведемо розподіл годин на вивчення іноземної мови у вигляді таблиці (див. табл. 5).

Як свідчать дані таблиці, в 1905-1906 рр. пропонувалось увести для вивчення в чоловічих гімназіях грецьку мову з 4-го класу, а не з 3-го, як було в 1893 році, а кількість годин на вивчення грецької мови була зменшена з 33 годин до 21 години. Зауважимо, що найбільшу кількість годин було відведено

на вивчення латинської мови. Порівняно з таблицею, що містила розподіл годин на вивчення іноземних мов у 1983 р., у 1905-1906 році їх кількість була суттєво зменшена.

Так, наприклад, якщо в 1983 р. в гімназіях на вивчення латини було відведено 42 години, то в 1905-1906 рр. їх кількість суттєво зменшилась до 23 годин.

Таблиця 5

Розподіл годин на вивчення іноземних мов у чоловічих гімназіях (1905-1906 рр.)

Предмети	Класи						
	1	2	3	4	5	6	7
Німецька мова	5	3	3	2	3	3	2
Французька мова	-	6	3	2	3	2	2
Латинська мова	-	-	5	4	5	5	4
Грецька мова	-	-	-	4	6	6	5

Щодо вивчення нових мов, то варто зауважити, що німецьку мову розпочинали вивчати не з 2-го класу, як у 1893 р., а з 1-го класу і їй, як свідчать дані таблиці, приділялось більше уваги, адже на її вивчення в 1905-1906 рр. було відведено 21 годину (для порівняння: у 1893 році – 19 годин).

Французьку мову так само, як і за Положенням 1893 р., вивчали з 2-го класу, а кількість годин на її вивчення була дещо зменшена – з 19 годин у 1893 р. до 18 годин у 1905-1906 рр.

Принцип системності у викладанні іноземних мов у гімназіях реалізовувався через контроль. Зауважимо, що до форм контролю за організацією процесу викладання іноземних мов у досліджуваній період належали інспекторські перевірки й проведення іспитів. Але, як зазначалось у журналі «Вісник Європи», такі перевірки бюрократизували гімназії й свідчили про погані результати навчання й великі вимоги до учнів. Так, наприклад, був зафіксований випадок звільнення здібного вчителя за поданням інспектора п. Дружиніна за те, що учні були дуже розвинені, але мало хто з них знав молитви й заповіді (хоча цього мав би навчати священик, а не вчитель). Відгук п. Дружиніна, на думку авторів журналу, був складений через підозру, що цей учитель спілкувався з людьми, які були визнані з боку правлячої еліти як неблагонадійні, що не мають права бути викладачами [15, с. 854].

Також у полемічній статті йшлося про те, що кількість учнів, які закінчували повний курс гімназії, була незначною – лише 4,2%, що свідчило про низьку результативність навчання загалом [15, с. 856].

Учням тогочасних гімназій дуже складно було скласти іспит з іноземних мов. Самі завдання для іспитів мали складати члени екзаменаційних комісій гімназії й подавати на затвердження піклувальнику навчального округу. Сам піклувальник мав право обирати завдання на власний розсуд, додавати інші завдання, що були складені в інших гімназіях.

Прогресивні діячі були обурені тим, що до педагогічних колективів з боку попечителів була недовіра, що виражалась у тому, що екзаменаційні завдання підготовлювали в канцелярії й надсилали до гімназій у запечатаних конвертах з написом «відкрити в присутності членів екзаменаційної комісії перед самим початком письмового іспиту з предмета» [9, с. 378]. Також вказувалось на такі факти недовіри до педагогічних колективів: «недовіра до педагогічних корпорацій закладів доходить до того, що інструкцією передбачено навіть випадок раптової хвороби учня під час екзамену. На цей випадок піклувальники зобов'язані надсилати по запасній темі на кожен предмет також у запечатаних конвертах з написом: «запасна тема з такого-то предмета». У разі, якщо не було потреби звернутись до запасних тем ... конверти мали повертатись назад, до керівництва навчального округу, нерозпечатаними» [9, с. 378–379].

Дріб'язкова регламентація, втручання центральних управлінь у навчальний процес – усе це зазнавало критики. Вказувалось, що і в Англії, і в Німеччині самотійність педагогічних колективів охороняється з боку всіх, причетних до справи освіти й виховання. Суперечливість і безглуздість деяких положень, недовіра до самих учнів – усе це зазнавало нищівної критики [9, с. 379].

Так, на самий іспит відряджали чиновника, який мав право переважного голосу. Також є відомості про те, що навіть писемні відповіді учнів надсилались на обговорення вищому керівництву, що спричиняло негативні реакції з боку педагогів, які були причетними до організації навчання іноземних мов: «Відомо, що для перекладу в шостому класі гімназій нині потрібно від 12-річних хлопчиків ознайомитись з 800 віршами з «Метаморфоз» Овідія, а в сьомому класі потрібно вже перекладати Тита Лівія. Якщо серед чиновників, які перебувають при піклувальниках або в департаменті, є такі, які самі не зроблять помилки у 800 віршах

Овідія й зуміють перекласти Тита Лівія точніше, ніж його перекладає московський професор п. Куторга після 40-річної діяльності, то скорочення складу адміністрації необхідно насамперед для успіху самого викладання. Як подібні чиновники залишаються чиновниками, а викладачами латинської мови доводиться, за браком, залишати таких братів-слов'ян, які самі виявили на іспиті недостатнє знання цієї мови, а тільки відомі своєю старанністю?» [2, с. 812].

Деякі додаткові зауваження щодо складання іспитів у гімназіях, зокрема стосовно якості вивчення іноземних мов, наведено в аналітичній статті, що спиралась на дані, отримані від Міністерства народної освіти в 1874 році. Її автори обстоювали думку про те, що 22,6% гімназистів старшого відділення не витримали іспит. Вихованці гімназій менш успішно склали латинську мову, ніж математику. Також автори статті вказували на те, що учні гімназій під час складання іспиту з грецької мови мали кращі результати, ніж під час складання іспиту з російської мови, що свідчило насамперед про рівень вимогливості екзаменаторів: «Вимогливість з грецької мови була вдвічі меншою, ніж зі складання твору російською мовою» [1, с. 779].

Стосовно вимог до іспитів, маємо зазначити, що вони постійно підвищувались. Так, порівняно з попередніми поясненнями щодо іспитів на отримання атестата зрілості (у класичних гімназіях учні отримували атестати зрілості, а в прогімназіях – свідоцтва) у «Правилах і програмах класичних гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти і докладних програмах випробування зрілості у випробувальних комітетах при навчальних округах» [16], опублікованих у 1912 р., можна побачити, що учні 8-го класу гімназій уже мають складати іспити з усіх іноземних мов, а саме – латини, грецької (за бажанням), німецької і французької. При цьому для виконання письмових робіт з кожної іноземної мови, з переписуванням начисто, відводилось 4 години, не враховуючи часу на оголошення тих уривків, які учні мають перекласти [16, с. 159].

Зупинимось на вимогах до учнів гімназій зі складання давніх мов. Так, з латини учні мали перекладати уривки з текстів латинських авторів (які вивчались у 7-му й 8-му класах), вибрані уривки з творів Цезаря, Тита Лівія. З грецької мови передбачався аналіз тексту й змісту, переклад прочитаних у 7-му й 8-му класах авторів, переклад уривків з Анабазиса Ксенофонта. Під час іспиту з нових іноземних мов учні мали показати практичне знання граматики, легке розуміння німецької

та французької мов, що мало бути доведено на усному іспиті перекладом текстів прозаїчних творів описового або розповідного характеру, з якими вони не були раніше ознайомлені, без використання будь-яких посібників [16, с. 163–164].

Звернемо також увагу на Циркуляр Головного управління Міністерства народної освіти (№ 5481) за 1911 р., у якому містились вказівки щодо письмових випробувань з нових мов. Наведемо ці вимоги: 1) на письмових іспитах зрілості з нових іноземних мов педагоги пропонують для випробування або переклад уривка зв'язного тексту російською мовою на іноземну мову, або переказ іноземною мовою прочитаного тексту; 2) у разі вибору для випробування перекладу з російської мови на іноземну, кожен випробовуваний отримує за жеребом окрему тему; кожному випробованому пропонується після ознайомлення з темою підкреслити в російськомовному тексті слова, переклад яких іноземною мовою йому не відомий, і запитати відповідні вказівки на початку випробувань у присутнього викладача цієї іноземної мови; усі такі вказівки фіксувались у роботі випробованого і брались до уваги під час оцінювання роботи; якщо викладач іноземної мови не міг бути присутнім на початку випробування, то випробуваний має право скористатись словником; 3) якщо для випробування визначено переказ іноземною мовою російськомовного тексту, то такий текст виразно прочитується один раз або двічі одним з викладачів перед випробуваними, яким дозволяється запитувати, як зазначено в п. 2, вказівок у викладача іноземної мови, а за відсутності цього викладача – користуватись словником; 4) якщо для випробування визначено переказ іноземного тексту, то такий текст виразно прочитується перед випробуваним двічі або тричі викладачем іноземної мови, якому дозволяється на власний розсуд перекласти, на прохання випробуваних, окремі слова іноземного тексту російською мовою [16, с. 165–166].

Висновки. Отже, дотримання принципу системності у викладанні іноземних мов у досліджуваний період, на нашу думку, можна проілюструвати тріадою: «планування – організація – контроль». Зрозуміло, що в цій системі й саме планування, і організація, і контроль не витримували критики з боку педагогічної громадськості, адже стан викладання іноземних мов характеризувався такими недоліками, як крайня регламентація, брак здібних учителів іноземних мов, наявність вчителів-іноземців, які не могли зрозуміло донести думку до учнів їхньою рідною мовою, відсутність

демократичних процесів з боку Міністерства народної освіти, невідповідність системи викладання іноземних мов реальним життєвим потребам учнів, які мали стати не тільки філологами, а й здобути інші професії тощо.

Принцип системності в організації навчання іноземних мов у вітчизняній гімназійній освіті,

що був презентований нами в дослідженні, дасть змогу надалі простежити, якою була система викладання іноземних мов у 1871-1917 рр., якими були форми й методи навчання, і, відповідно, якими були результати.

Список використаних джерел

1. Выпускные экзамены в гимназиях в 1874 г. // Вестник Европы (Журнал Истории Политики Литературы). – Кн. 8, август 1875. – С. 778–780.
2. Еще о регламентации гимназий // Вестник Европы (Журнал Истории Политики Литературы). – Кн. 6, июнь 1873. – С. 809–813.
3. Женские гимназии и прогимназии Министерства Народного Просвещения 1858-1905 / Изд-е департамента Народного Просвещения. – СПб.: Типогр. М.М.Стасюлевича, 1905. – 139 с.
4. Кузьменко Д. П. Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870-1912 годы (В 3 частях) / Д. Кузьменко; [3-е изд., испр. и доп.]. – М.: Изд-во: Юрид. кн. маг. "Правоведение" И.К. Голубева, 1912. – 752 с.
5. Ляховицкий М. В. О некоторых базисных категориях методики обучения иностранным языкам / М. В. Ляховицкий // Иностранные языки в школе. – 2013. – № 8. – С. 4–10.
6. Мисечко О. Є. Історіографічний аспект дослідження проблеми підготовки вітчизняного вчителя іноземної мови / О. Є. Мисечко // Педагогічний дискурс. – 2013. – Вип. 15. – С. 474–481.
7. Москальова Л. Вплив діалогу світоглядно-духовних ідентичностей на культурно-освітній простір особистості / Людмила Москальова // Versus. – 2013. – № 2. – С. 83–86.
8. Накануне реформ в народном просвещении // Вестник Европы (Журнал Истории Политики Литературы). – Кн. 4, апрель 1871. – С. 811–841.
9. Новая регламентация гимназий // Вестник Европы (Журнал Истории Политики Литературы). – Кн. 6, май 1873. – С. 377–381.
10. Новый устав гимназии 19-го июня (1-го июля) // Вестник Европы (Журнал Истории Политики Литературы). – Кн. 8, август 1871. – С. 818–840.
11. Отчет министерства народного просвещения за 1877 год // Вестник Европы (Журнал Истории Политики Литературы). – Кн. 11, ноябрь 1879. – С. 316–330.
12. Ошанин М. А. Положение о мужских и женских гимназиях и прогимназиях Мин. народн. проsv. с циркулярными разъяснениями Министерства народного просвещения / М. А. Ошанин. – Ростов: Изд-во: тип. А. Х. Оппель, 1906. – 47 с.
13. Памятная книжка Вольнской Губернии на 1890 год / сост. Иван Федорович Мацкевич. – Житомир: Типография Губернского правления, 1889. – 393 с.
14. Плахотник В. М. Система як базисна категорія методики навчання іноземних мов / В. М. Плахотник // Іноземні мови. – 2010. – № 4. – С. 3–6.
15. Полемика о проценте гимназистов, кончающих курс // Вестник Европы (Журнал Истории Политики Литературы). – Кн. 6, июнь 1871. – С. 831–856.
16. Правила и программы классических гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения и подробные программы испытания зрелости в испытательных комитетах при учебных округах / Изд. В. А. Маврицкого. – М.: Изд. неофиц., 1912. – 229 с.

References

1. Final examinations in gymnasiums in 1874 (1875). Vestnik Evropy (Zhurnal Istarii Politiki Literatury). Book.8, August 1875, 778–780. [in Russian]
2. More on the regulation of gymnasiums (1873). Vestnik Evropy (Zhurnal Istarii Politiki Literatury). Book 6, June 1873, 809–813. [in Russian]
3. Female gymnasiums and progymnasiums of the Ministry of National Education 1858-1905 (1905). Izd-e departamenta Narodnogo Prosveshheniia. SPb.: Tipogr. M. M. Stasiulevicha. [in Russian]
4. Kuz'menko, D. P. (1912). *Collection of decrees and orders for women's gymnasiums and progymnasiums of the Ministry of Public Education for 1870-1912 (In 3 parts)*. Moscow: Izd-vo: Jurid. kn. mag. "Pravovedenie" I. K. Golubeva. [in Russian]
5. Liakhovitskii, M. V. (2013). On some basic categories of methods of teaching foreign languages. *Inostrannyie yazyki v shkole*, 8, 4–10. [in Russian]
6. Mysechko, O. Ye. (2013). Historiographic aspect of studying the problem of preparing a national foreign language teacher. *Pedahohichnyi diskurs*, 15, 474–481. [in Ukrainian]
7. Moskaliova, L. (2013). Influence of the dialogue of worldview and spiritual identities on cultural-educational space of personality. *Versus*, 2, 83–86. [in Ukrainian]
8. On the eve of reforms in popular education (1871). Vestnik Evropy (Zhurnal Istarii Politiki Literatury). Book.4, April 1871, 811–841. [in Russian]
9. New regulation of gymnasiums (1873). Vestnik Evropy (Zhurnal Istarii Politiki Literatury). Book 6, May 1873, 377–381. [in Russian]
10. New School Rules of the 19th June (July 1st) Gymnasium (1871). Vestnik Evropy (Zhurnal Istarii Politiki Literatury). Book 8, August 1871, 818–840. [in Russian]
11. Report of Ministry of Public Education of 1877 (1877). Vestnik Evropy (Zhurnal Istarii Politiki Literatury). Book.11, November 1877, 316–330. [in Russian]
12. Oshanin, M. A. (1906). *The position of male and female gymnasiums and progymnasiums*. Rostov: tip. A. H. Opiel'. [in Russian]
13. Memorial book of Volyn province for 1890 (1889). Sost. Ivan Fedorovich Mackevich. Zhitomir: Tipografiia Gubernskogo pravleniia, 1889. [in Russian]
14. Plakhotnik, V. M. (2010). The system as a basic category of teaching methods for foreign languages. *Inozemni movy*, 4, 3–6. [in Ukrainian]
15. Controversy about the percentage of students completing the course (1871). Vestnik Evropy (Zhurnal Istarii Politiki Literatury). Book 6, June 1871, 831–856. [in Russian]
16. The rules and programs of classical gymnasiums and progymnasium departments of the Ministry of Public Education and detailed maturity testing programs in the test committees of the educational districts (1912). Izd. V.A. Mavricksogo. Moscow: Izd. neofic. [in Russian]
17. Pryshchepa, O. (2005). Rivne Real Gymnasium (School) in the life of the city of the XIX - early XX centuries. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho krayeznavchoho muzeiu*. Issue 2. 7–10. [in Ukrainian]
18. Rodevich, M. V. (1884). A compendium of existing

17. Прищепа О. Рівненська реальна гімназія (училище) у житті міста XIX – початку XX ст. / О. Прищепа // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Вип. 2. – Рівне, 2005. – С. 7–10.
18. Родевич М. В. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями, содержащий также (в четырех частях книги): положение по отдельным женским гимназиям и прогимназиям, общие и частные программы их и правительственные распоряжения как относящиеся к этим заведениям, к служащим и учащимся в них, так и касающиеся лиц, занимающихся частной и женской педагогической деятельностью / сост. Михаил Родевич. – СПб.: Изд-во тип. д-ра М. А. Хана, 1884. – 2, X, 238, 2, 88 с., 1 л. табл.
19. Сіка В. Іноземні мови у навчально-виховному процесі гімназій Закарпаття (друга половина XIX – перша половина XX століття) / В. Сіка // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. – 2012. – Вип. 24. – С. 153–156.
20. Сутула О. В. Латинська мова в системі освіти / О. В. Сутула // Постметодика. – 2010. – №3. – С. 31–41.
21. Хрестоматія по історії педагогіки / Под общ. ред. С. А. Каменева. – Т. IV. – История русской педагогики с древнейших времен до Великой пролетарской революции. – Ч. 2. [сост. Н. А. Желваков]. – М.: Гос.уч.пед.изд-во, 1936. – 516 с.
22. Циркуляр о введении нового устава гимназий // Вестник Европы (Журнал Истории Политики Литературы). – Кн. 10, октябрь 1871. – С. 862–871.
- decrees and orders for women's gymnasiums and progymnasiums of the Ministry of Public Education, with changes and additions that have been made since 1870, also containing (in four parts of the book): the situation for individual women's gymnasiums and progymnasiums, their general and private programs and government orders as relating to these institutions, to employees and students in them, and concerning persons engaged in private and female pedagogical activity. Sost. Mihail Rodevich. SPb.: Izd-vo tip. d-ra M.A. Hana. [in Russian]
19. Sika, V. (2012). Foreign languages in the educational process of high schools in Transcarpathia (second half of the XIX - first half of the twentieth century). *Naukovyi visnyk Uzhgorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pedagogika. Sotsialna robota*, 24, 153–156. [in Ukrainian]
20. Sutula, O. V. (2010). The Latin language in the system of education. *Postmetodika*, 3, 31–41. [in Ukrainian]
21. Zhelvakov, N. A. (1936). *Reader on the history of pedagogy. Ed. by S. A. Kamenev. Vol. IV. Ch. 2.* [sost. Moscow: Gos.uch.ped.izd-vo. [in Russian]
22. Circular on the conduct of the new statute of gymnasiums (1871). *Vestnik Evropy (Zhurnal Istorii Politiki Literatury)*. Book10, October 1871, 862–871. [in Russian]

Рецензент: Троїцька Т.С., д.філос.н., професор

Відомості про автора:

Рибалко Наталія Миколаївна
ribalkonatala@gmail.com

Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького
вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь
Запорізька обл., 72312, Україна

doi: 10.7905/nvmdpu.v0i19.2370

Матеріал надійшов до редакції 27. 10. 2017 р.
Прийнято до друку 25. 11. 2017 р.

Information about the author:

Rybalko Nataliia Mykolaivna
ribalkonatala@gmail.com

Bohdan Khmelnytsky Melitopol
State Pedagogical University
20 Hetmans'ka St., Melitopol,
Zaporizhia region, 72312, Ukraine

doi: 10.7905/nvmdpu.v0i19.2370

Received at the editorial office 27. 10. 2017.
Accepted for publishing 25. 11. 2017.